

UOT 81' 41; 801.7

CƏMİLƏ MƏHƏRRƏMOVA

“KİTABI-DƏDƏ QORQUD” DASTANI VƏ BABƏK RAYONUNDAKI ORTAQ
TOPONİMLƏRİN LEKSİK-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

“Kitabi-Dədə Qorqud” eposu təkə Azərbaycan xalqının deyil, bütün türk dünyasının möhtəşəm və əzəmətli tarixini yaşadan, onu bu günümüzdə qovuşduran ulu sənət nümunələrindən biridir. Bu bədii söz xəzinəsi türk xalqlarının tarixi salnaməsi, həyat ensiklopediyasıdır. Epos monumental sənət abidəsi, söz gövhəri, bəşəri bir Oğuznamədir. Bildiyimiz kimi, dastan tariximizin ilk yazılı mənbəyidir. Dastanda xalqımızın folkloru, etnoqrafiyası, dini inancları, həyat tərzini haqqında geniş məlumat verilir. Məqalədə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında və Babək rayonundakı orta q toponimlərdən bəhs olunur. Babək rayonunda olan Sallaxana, Ağqaya dağı, Sürməli, Dərəşam, Günorta qayası və s. toponimlərə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının müxtəlif boylarında rast gəlinir. Bu yazılı dastanımızda xeyli sayda Babək rayonu toponimlərinin olması ərazinin qədim türk yurdu, oğuz yurdu olmasından xəbər verir. Babək rayonu ərazisindəki bu qəbildən olan toponimlərin struktur quruluşu, leksik-semantik xüsusiyyətləri müqayisəli təhlil olunmuş və bu kimi araşdırmalar burada öz əksini tapmışdır.

Açar sözlər: “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı, oğuzlar, Babək rayonu, toponim, oronim, oykonim, hidronim.

Təkə Azərbaycan xalqının deyil, bütün türk dünyasının möhtəşəm və əzəmətli tarixini yaşadan, onu bu günümüzdə qovuşduran ulu sənət nümunələrindən birincisi “Kitabi-Dədə Qorqud” eposudur. Bu bədii söz xəzinəsi türk xalqlarının tarixi salnaməsi, həyat ensiklopediyasıdır. “Kitabi-Dədə Qorqud” monumental sənət abidəsi, söz gövhəri, bəşəri bir “Oğuznamə”dir.

Elm aləminə “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunun iki əlyazması məlumdur. Bu əlyazmaların biri və daha mükəmməli Almaniyanın Drezden muzeyində saxlanılır. Buradakı əlyazma giriş və on iki boydan ibarətdir, əsərin ikinci əlyazması isə girişdən və yalnız altı boydan ibarətdir [12].

Tariximizin ilk yazılı mənbəyi olan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında xalqımızın folkloru, etnoqrafiyası, dini inancları, həyat tərzini haqqında geniş məlumat verilir. Dastan bir çox tədqiqatçılar tərəfindən araşdırılsa da, Babək rayonu ilə bağlı tədqiqatlardan kənar qalan, diqqəti cəlb etməyən məqamlar da vardır.

Coğrafiya elmləri doktoru, AMEA-nın müxbir üzvü, Səfərəli Babayev “Kitabi-Dədə Qorqud” toponimləri” monoqrafiyasında “Qazan bəyin oğlu Uruz bəyin dustaq olduğu boy” da adları çəkilən toponimlərin bir qisminin izahını və yerləşdiyi əraziləri təhlil etmişdir.

Hər bir xalqın adət-ənənə sistemi çox rəngarəng olmaqla özündə xalqın gündəlik həyatında önəmli yer tutan hadisələrdə, məsələn, muştuluqistmə, ələpmə, qurbankəsmə, yuxuyozma və s. əks etdirir. Adət-ənənələrin öyrənilməsində əsl mənbələrdən biri məhz bu qədim yazılı dastanımız hesab olunur. “Kitabi-Dədə Qorqud” da əks olunan adət-ənənələrin əksəriyyəti müasir dövrdə heç bir dəyişiklik edilmədən istifadə olunur.

Babək rayonunda olan Sallaxana, Altuntaxt, Ağqaya dağı, Dərəşam toponimlərinə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının müxtəlif boylarında rast gəlinir.

Salaxana qayası. Babək rayonu ərazisində təbiət abidəsidir. Salaxana ilə bağlı toponimlər xalq arasında “salaxan” adlandırılır. Salaxana dərəsi və ətrafı mürəkkəb tektonik quruluşa və relyefə malikdir. 4 km-ə qədər uzanan kanvoyları, çətin keçilən struktur terraslı Salaxana dərəsi və onu əhatə edən bölgə, əsasən, sahəvi, pelitomorf, nazik təbəqəli və gilli-

qumlu əhəngdaşlarından, gildən və konqlomeratlardan ibarətdir. Ərazisi zəngin subalp bitkiləri ilə - yemişan, itburnu, qaraca (gərməşov), alça, armud, ardıc və s. örtülmüşdür. Dərənin sol sahili uca, sıldırımlı, sanki saldaşlarla hörülmüş divarı xatırladan 25-30 metr hündürlükdə dik qayalıqdır. Vahimə doğuran dərənin sonunda, sağ tərəfdə, qayaların arasında iki mağara var. Dərənin dibindən bir neçə metr hündürlükdəki böyük mağara min başdan artıq davar tutar. Mağaraya ancaq dağ yamacından daxil olmaq mümkündür. Birincidən kiçik olan aşağıdakı mağaranın girişi qismən dolmuşdur. Bəzi tədqiqatçılar (O.Ş.Gökyay, F.Zeynalov, S.Əlizadə) Sallaxana toponiminin ərəbcə “salx”, “sallax” (soymaq, dərisoyan) və farsca *xana* sözlərindən ibarət olub “dəri soyulan yer” mənasını bildirməsi, bəziləri (S.Babayev) isə xalis Azərbaycanca “sal” və “axan” söz birləşməsindən yaranması ehtimalını irəli sürmüşlər [13]. “Kitabi-Dədə Qorqud”da təkcə qoyunları deyil, adamları da yeyən tərəgözün (kəlləgözün) olduğu yer kimi bir neçə dəfə adı çəkilən “Salaxan qayası” ilə əlaqədar birinci ehtimal inandırıcı görünür. Salaxana mağarası adı “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanındakı “Basatın Tərəgözü öldürdüyü boy”da çəkilmişdir [6, s.196]. İlk dəfə AMEA-nın müxbir üzvü S.Babayev “Naxçıvanda “Kitabi-Dədə Qorqud” toponimləri” adlı monoqrafiyasında Babək rayonu ərazisindəki Salaxana mağarasının “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanındakı məlum süjetlərlə əlaqədar olduğunu elmi şəkildə əsaslandırmışdır. Digər toponimlərlə birlikdə Sallaxana mağarası yer adı da Naxçıvan diyarının qədim oğuz tayfalarına məxsus olduğunu bir daha təsdiq edir.

Salaxan toponimi haqqında yazan tədqiqatçı Altuntaxt haqqında da məlumat vermişdir. Salaxan qayası, Salaxan dərəsi, Salaxan bulağı, Salaxan yurdu, Salaxan mağaraları, o cümlədən Tərəgözün mağarası min illərdir ki, Naxçıvan MR-in Babək rayonunun dağlıq hissəsində Qazan yaylaqla Altuntaxt arasında mövcuddur [1, s. 156].

Altuntaxt. Toponimə Babək və Ordubad rayonları ərazisində rast gəlinir. Bu ad qədim türk dillərinin toponimiyasında da öz əksini tapır. Azərbaycan dilində *qızıl*, *qırmızı* mənasında işlənən altun sözü bir çox coğrafi obyekt adlarının yaranmasında iştirak edir. Bu sözün coğrafi arealı genişdir. N.Məmmədovun yazdığına görə Azərbaycan ərazisində *altun* sözünün sinonimi olan *qırmızı* və *qızıl* komponentli oronimlər qeydə alınmışdır. Altuntaxta “Qırmızı taxta”dır ki, bu da obyektin vulkan mənşəli olduğuna görə qırmızı süxurlardan ibarət olmasını göstərir [8, s. 162]. Qərbi Azərbaycanın (indiki Ermənistan) Göyçə gölünün qərb hissəsində Göyəm dağlıq sahədə *Altuntaxt* adlı iki kənd, XIX əsrdə Zəngəzur qəzasında *Altuntaxt dağı* və Şuşa qəzasında *Altuntaxt aşırımı* oronimləri də qeydə alınır [3, s. 121]. Bu ad eyni zamanda Göyçə mahalında dağ və dağ silsiləsinin adıdır. Erməni mənbələrində həmin dağ və yaylaq xatırlanmaqla, həm də həmin dağın ətəklərində Aşağı Altuntaxt və Yuxarı Altuntaxt adlı Azərbaycan türkləri yaşayan iki kəndin adı da qeyd edilir [14].

Babək rayonu ərazisindəki Qaraquş dağının şərq yamacında, şimal-qərb istiqamətində uzunluğu 500-600 m, eni 150-200 m olan düzənlik sahədə təbii abidə mövcuddur. Bu ərazi cənubdan Bağıracaq dərə, şimaldan Buğa çeşmə dərəsi, şərqdən Lizbirt dərəsi ilə əhatə olunur. Buradan cənubda Çalxan qala, şərqdə Salaxan qaya, Qazan yaylağı, şimalda Yeddi bulaq, Halla-Halla, Xan yurdu və s. sahələr “əl içi” kimi görünür. Arxa tərəfdən Qaraquş dağı (2600 m) ilə, üç tərəfdən dik yamaqlarla əhatələnən bu yer ətrafa nəzarət etmək imkanı verir [11].

Altun sözü Mahmud Kaşğarının “Divani-lüğət-it-türk” əsərində dəfələrlə işlədilmiş, həmin sözün *altunda*, *altundan*, *tarım* (böyük kadınlara verilən ungun), *altuntaş* (altun ödəül koyaraq bahse girmək) variantları öz əksini tapmış, həm də “aşağı, alt, qızıl, para” mənalarında açılmışdır [4, s. 185, 396; 5, s. 114, 181]. “Kitabi-Dədə Qorqud”da Altuntaxtın adı

oğuzların əsas yaşayış mərkəzlərindən biri kimi çəkilir. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının “Salur Qazanın evinin yağmalanması boyu”nda yazılır: “Qazan bək ordısını, oğlanını-uşağını, xəzinəsini aldı, gerü döndü altun təxtində, yenə evin dikdi” [6, s. 50].

Səfərəli Babayev Qazan xanın mərkəzi məskənlərindən biri kimi “Altuntaxt” toponiminin bir neçə yerdə olmasına baxmayaraq, Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində, Qaraquç dağının döşündə yerləşdiyi qənaətinə gəlir. “Altuntaxt” Ağcaqala Sürməliyə yaxındır. Müəllif monoqrafiyada qeyd edir ki, bu boyda Qazan xanın söyləməsində “Ağ qayanın qaplanının erkəyində bir köküm var” ifadəsinin Naxçıvan ərazisində, Qaraquç dağına (Altuntaxt) və Ağcaqala Sürməliyə yaxın olan Çalxanqaladakı “Ağ qaya”dır. Lakin Əjdər Fərzəlinin “Dədə Qorqud yurdu” kitabındakı xəritəsində isə Göyçə gölünün şimalında qala kimi qeyd olunduğu bildirilir [12].

Qədim mənbələrdən “Kitabi- Dədə Qorqud” dastanı, Mahmud Kaşğarının “Divanilüğət-it-türk” əsəri və “İbn-Mühənnə” lüğətində Altuntaxt toponimi işlənmişdir. Bu mənbələrdə *altun* sözü “aşağı, alt, qızıl, para, kiymətli maden” kimi mənalarda işlədilir. Adın *altun* hissəsi “qızıl”, “qırmızı xəzinə”, *taxt* hissəsi isə dağın üstündə olan düzənlik mənasını ifadə edir. Fikrimizcə, oronim “dağ üzərində keyfiyyətli, bol bitkisi olan yer, xəzinə” mənasını bildirir.

Ağ qaya dağı. Ağ qaya oroniminə respublikamızın əksər bölgələrində həmçinin Naxçıvan Muxtar Respublikası rayonlarında (Babək rayonunun Cəhri kəndində, Şahbuz rayonunun Aşağı Qışlaq, Biçənək, Keçili, Şərur rayonunun Axura, Ordubad rayonunun Biləv kəndlərində) rast gəlinir. S.Babayev Çalxandağ üzərində (Babək rayonu) yerləşən Ağ qayanın “Dədə Qorqud dastanı”nda adı çəkilən Ağ qaya olduğunu hesab edərək yazır: “Əvvəla, bu Ağ qaya hələ eramızdan əvvəl II-I minilliklərdə məşhur olan, yəqin ki, Dədə Qorqud dövründə öz möhtəşəmliyini və məşhurluğunu itirməyən Çalxanqalada-Çalxandağın üzərində yerləşir. İkincisi, bu Ağ qaya “Kitabi-Dədə Qorqud” boyları ilə əlaqədar olan bir çox coğrafi obyektin qonşuluğunda, bir növ, onların əhatəsində yerləşir” [1, s. 86].

Ağqaya adında qayalar və dağlar mövcuddur. Bu dağlara, qayalara adlar onların süxurlarının rənginə, qayaların ucalığına və böyüklüyünə görə verilmişdir. Gərməçataq və Vayxır kəndləri ərazisindəki Ağdaş və Ağdağ oronimlərinə də süxurların bəyaz, ağ rəngdə olmasına görə bu ad verilmişdir. Ağ qaya dağı adını təsviri xarakterli oronim hesab etmək olar.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları XI-XII əsrlərdə və daha əvvəllər Azərbaycanda baş vermiş hadisələrlə səsleşir. Dastandakı hadisələrin əksəriyyəti Dəmirqapı Dərbənd, Bərdə, Gəncə, Əlinçə, Qaradağ, Göyçə gölü, Qaraquç dağı və s. yerlərdə cərəyan edir ki, onlardan biri də Dərəşamdır. Bu coğrafi obyekt Babək və Culfa rayonlarının sərhədində, Araz çayının sol sahilində yerləşən qədim yaşayış məskənidir. Hazırda Naxçıvanda Dərəşam kəndinin özü olmasa da, Dərəşam adı eyniadlı dəmir yol stansiyası, dağ, mineral bulaq adında qorunub saxlanmışdır. XVI-XVIII əsrlərdə Dərəşam ayrıca nahiyə olmuşdur [2, s. 217, 242]. Dərəşam və Dərəşam suyuna ilk dəfə “Kitabi Dədə Qorqud” dastanının “Uşun qoca oğlu Səgrək” boyunda rast gəlinir [6, s. 50]. Dastanda da adı çəkilən qədim Dərəşam indiki Babək rayonunun ərazisində yerləşirdi. Ərazidə Dərəşam sahəsi, Dərəşam dəmiryol stansiyası, Dərəşam mineral bulağı, Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ordubad rayonunda, eyni zamanda Zəngilan, Saatlı, Sabirabad, Laçın rayonlarında və İranda da eyni adlı toponimlər mövcuddur. K.N.Smironov toponimi “Dərə Şam-Suriya Şamı dərəsi kimi izah edir. Bu dərədə xəlifələr dövründə suriya qoşunları dayanırdı” [9, s. 52]. K.N.Smironovun bu fikri bəzi tədqiqatçılarımızın qənaəti ilə üst-üstə düşür. Belə ki, Q.Qeybullayev və M.Vəliyev toponimin şamli

tayfa adı ilə bağlı yarandığını ehtimal edirlər. Məlumatlara görə, bu tayfalar Teymur tərəfindən Suriyadan İrana və Azərbaycana köçürülmüşlər [7, s. 56; 10, s. 43]. Çox güman ki, K.N.Smirnovun bəhs etdiyi qoşunların bir hissəsi burada özlərinə məskən salmış və bu da şam sözünün sonradan tayfa adı kimi formalaşmasına gətirib çıxarmışdır. Sonda bu oronim haqqında belə qənaətə gəlirik ki, şam sözünün tayfa adı və subasar sahə adı ilə bağlı açıqlamaq daha məqsədəuyğundur. Ancaq bununla bərabər Naxçıvan dialekt və şivələrində şam sözü ərazinin relyef quruluşu ilə bağlı olub “yer, məskən, yurd, torpaq, məzarın içi” mənasında işlənir. Sözü də hissəsi “vadi, mahal” şam hissəsi isə “yer” anlamında işlənir. Demək, Dərəşam sözünü “dərədə yerləşən yer, məkan, yurd” mənasında açıqlamaq olar. Bu faktı ərazinin relyef quruluşu da təsdiqləyir.

Sonda belə nəticəyə gəlirik ki, Kitabi-Dədə Qorqud dastanında xeyli sayda Babək rayonu toponimlərinin olması bu ərazinin qədim türk yurdu, oğuz yurdu olmasından xəbər verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Babayev S.Y. Naxçıvanda “Kitabi Dədə Qorqud” toponimləri. Bakı: Yeni nəşrlər evi, 1999, 284 s.
2. Bağirov A.N. Naxçıvan oykonimləri. Bakı: Nurlan, 2008, 333 s.
3. Budaqov B., Qeybullayev Q. Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti. Bakı: Oguz eli, 1998, 453 s.
4. Kaşğari M. Divanü lüğət-it-türk. I c. / Çeviren Besim Atalay, Ankara, 2006, 530 s.
5. Kaşğari M. Divanü lüğət-it-türk. II c. / Çeviren Besim Atalay, Ankara, 2006, 366 s.
6. “Kitabi- Dədə Qorqud” dastanı / Tərcümə edən F.Zeynalov, S.Əlizadə. Bakı: Yazıçı, 1988, 265 s.
7. Qeybullayev Q. Azərbaycan toponimləri. Bakı: Elm, 192 s.
8. Məmmədov N. Azərbaycan Respublikasının oronimləri. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1999, 302 s.
9. Смирнов Н.К. Материалы по истории и этнографии Нахичеванского края (Тифлис, 1934 г.). Баку: Озан, 1999.
10. Vəliyev (Baharlı) M. Azərbaycan. Bakı: Azərbaycan, 1993, 192 s.
11. (<https://az.wikipedia.org/wiki/Altuntaxt>)
12. https://az.wikipedia.org/wiki/Kitabi-D%C9%99d%C9%99_Qorqud
13. <https://az.wikipedia.org/wiki/Salaxana>
14. <http://dede.musigi-dunya.az/a/altuntaxt.html>

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: CemileNihatMeherremova@gmail.com

Jamila Maharramova

LEXICAL-SEMANTIC FEATURES OF THE TOPONYMS COMMON FOR THE EPIC “BOOK OF DEDE KORKUT” AND BABEK DISTRICT

The epic “Book of Dede Korkut” is one of the great examples of art that lived the great and glorious history not only of the Azerbaijani people, but of the whole Turkic world, and

brings it to the present day. This artistic expression treasure is the historical chronicle of the Turkic peoples, the Encyclopedia of life. Epic is a monumental art, a jewel of words, universal Oghuz-nameh. As we know, the epic is the first written source of our history. The epic provides comprehensive information about folklore, ethnography, religious beliefs, lifestyle of our people. The article deals with common toponyms in the epic "Book of Dede Korkut" and Babek district. Toponyms of Sallakhana, Aghgaya mountain, Surmali, Darasham, Gunorta rock, etc. in Babek region are found in different synopses of the epic "Book of Dede Korkut". The presence of a large number of toponyms of Babek district in this written epic indicates that the area is an ancient Turkic land, the land of Oghuz. The structure and lexical-semantic features of such toponyms in the territory of Babek district have been comparatively analyzed and such researches have been reflected here.

Keywords: *the epic "Book of Dede Korkut", Oghuz turks, Babek district, toponym, oronym, ойконум, гидроним.*

Джамиля Магеррамова

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ОБЩИХ ТОПОНИМОВ БАБЕКСКОГО РАЙОНА И ЭПОСА «КИТАБИ-ДЕДЕ ГОРГУД»

Эпос «Китаби-Деде Коргуд» – один из образцов великого искусства, который и по сей день отражает славную историю не только азербайджанского народа, но и всего тюркского мира. Это литературное сокровище является исторической летописью тюркских народов, жизненной энциклопедией. Эпос является памятником монументального искусства, жемчужиной слова, огузname человечества. Как известно, эпос – первый письменный источник нашей истории. В эпосе дается обширная информация о фольклоре, этнографии, религиозных верованиях, образе жизни нашего народа. В статье рассказывается об общих топонимах в эпосе «Китаби-Деде Коргуд» в Бабекском районе. Топонимы Бабекского района: Саллахана, гора Аггая, Сурмели, Дерешам, Гюнорта гаясы, встречаются в разных частях эпоса. Наличие в нашем письменном сказании топонимов Бабекского района говорит о том, что территория была древней тюркской, огузской землей. Сравнительно проанализированы структура, лексико-семантические особенности таких топонимов на территории Бабекского района и эти исследования отражаются здесь.

Ключевые слова: *эпос «Китаби-Деде Коргуд», огузы, Бабекский район, топоним, ороним, ойконим, гидроним.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Əbülfəz Quliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi: İlk variant 06.06.2020

Son variant 21.08.2020